

میرزاعلی ثقه الاسلام تبریزی و مشروطه ایرانی

احسان شاکری خویی
دبیر علمی همایش
بین‌المللی «تبریز و انقلاب
مشروطه ایران»

تاریخ دور و دراز ایران زمین، نقاط عطف و تحول بسیاری به خود دیده است؛ حادثه‌ها و رخدادهایی که سرنوشت ایرانیان را رقم زده و آنها را پیش برده است. بدون هیچ تردیدی حرکت مشروطه خواهی ایرانیان در سیر تاریخی حیات ایرانیان، سهم عمده‌ای داشته و مظهر آگاهی‌های جمعی و عمومی ملت ایران بوده است. اگر چه

بسیاری از نمادها و نهادها مطرح شده در انقلاب مشروطه، برآمده از فضای تجدید بود و برخی از پژوهشگران و حتی فعالان نهضت مشروطه، این پدیده را متاعی غربی و مأخوذ از تجدید می دانستند ولیکن علما و روحانیت شیعه از موضعی اجتهادی و انتقادی با مشروطه رویارو شده و رساله‌های متعددی در پذیرش یا رد و نقد مشروطه خلق کردند. یکی از مهم‌ترین و جدی‌ترین عرصه‌های فعال و پویا در عصر مشروطه، مجادلات و رویارویی‌های نظری و فقهی علمای شیعه در باب مشروطه و لوازم و ملحقات آن بوده است. آذربایجان با محوریت تبریز از کانون‌ها و مراکز مهم مشروطه خواهی در ایران بود. دارالسلطنه تبریز به دلیل حضور ولیعهد و رجال سیاسی و علمی و نیز به دلیل مرادوات منطقه‌ای و جهانی، در فضایی متنکثر و پویا با مشروطیت مواجه شد. علاوه بر نقش ممتاز مجاهدان و روزمندان راه مشروطه در آذربایجان و تبریز، به تلاش‌های فکری و نظری علما و روشنفکران این خطه در حرکت مشروطه خواهی نیز باید اطمینان نظر کرد. بنابراین تبریز هم در ساحت نظری و نظریه پردازی و هم در عرصه عمل و مجاهدت برای حفظ و تداوم مشروطه با سایر مناطق ایران، همگام و بلکه پیشگام بود. میرزا علی ثقه الاسلام تبریزی از جمله رجال و عالمان فکری و مذهبی تبریز بود که با خلق آثار قلمی و نظری جدی و سرانجام بانیک فرجام خود، به چهره‌های ماندگار و ارزشمند در عرصه مشروطه خواهی ایرانیان تبدیل شد. ثقه الاسلام در ۱۲۷۷ قمری و در تبریز متولد شده و بعد از طی دروس مقدماتی، رهسپار حوزه عراق و عتبات می‌شود. او با اخذ مدارج عالی علمی و کسب اجازه اجتهاد به دیار خود باز می‌گردد.

ثقه الاسلام هم در مجموعه رسائل، مکتوبات، نامه‌ها و نوشته‌های خود و هم در جریان استبداد صغیر و در مقابله با خشونت و تعدی محمد علی شاه و عمالش، پایداری کرده و نهایتاً در سال ۱۳۲۷ قمری در دفاع از کیان و تمامیت ارضی ایران و در برابر هجوم قوای روس در مقابل دیدگان مردم تبریز و در روز ۱۰ محرم (عاشورا) ۱۳۳۰ قمری به دست متجاوزان و قوای اشغالگر روس به دار آویخته و به فیض شهادت نائل می‌شود. پیکر این عالم عامل و مظلوم راه جهاد، به نشانه ندای وجدان ملت ایران، روح آزادی خواهی و عدالت طلبی و نماد استقلال ملی و مبارزه با استبداد و استعمار، چون دیهیمی سرفراز بر بام سرای آذربایجان و تبریز برافراشته شد. ثقه الاسلام در آثار سیاسی و اجتماعی خود و خصوصاً در رساله «لالان» به ابعاد مختلف مشروطه پرداخته و از واژه و اصطلاح «مشروطه ایرانی» سخن به میان می‌آورد. رساله مهم و پر نفوذ «لالان» در سال «۱۳۲۶ ق» از تبریز به حضور مبارک حضرات آیت‌الله حجج الاسلام عرض و به نجف اشرف فرستاده شد. (ص ۱۱) ثقه الاسلام با اذعان بر برداشت‌ها و تفاسیر مختلف موجود از «زبان مشروطه بی‌زبان» همین مسأله را منشأ برخی از سوء برداشت‌ها و کژفهمی‌ها از مشروطه می‌دانست. ثقه الاسلام با درک چنین معضل و مسأله‌ای، پرسش از

حقیقت و معنای باطنی و نهفته مشروطه می‌کند. پاسخ به این پرسش اساسی و جدی، در قالب «رساله لالان» داده می‌شود. از نظر شیخ شهید، دست کم سه رویکرد اصلی را در تفسیر و معنای مشروطه می‌توان احصا کرد.

❶ رویکرد روشنفکران و متجددان

نخست، رویکرد روشنفکران و متجددان در خصوص مشروطه است. در این نگاه، کالبد و روح مشروطیت از غرب و دنیای مدرن اخذ شده و خاستگاه و محتوای مشروطه نسبتی با فرهنگ و نگاه بومی و اعتقادی ندارد. در این نگرش بحث از مشروطه ایرانی یا اسلامی یا ایده مشروطه مشروعه و مشروطه هماهنگ و همخوان با شریعت و دین، امری ناممکن و چنین مفاهیم و اصطلاحاتی متناقض تلقی می‌شوند. ثقه الاسلام با امثال سید حسن تقی‌زاده در تبریز به دلیل اتخاذ چنین موضعی نسبت به مشروطه زاویه پیدا کرده بود. شیخ در اظهار نظری درباره تقی‌زاده می‌گوید: «وقتی که تقی‌زاده وارد تبریز شد، من از او دیدن کردم، گرم گرفت و او با من مرادوه کرد تا ۱۸ ماه ربیع‌الاول ۱۳۲۷ که انجمن و سردار و سالار به خانه من آمدند... او در باطن ایامی که من در باسمنج بودم با بعضی خواص خود که آنها را با خود همراه کرده بود... اسباب چینی‌هایی کرده و یک ابله‌ی را وادار کرده بود که بر ضد من بعضی اشتها را بدهد و به نجف آنچه توانسته بود نوشته بود.» (ص ۲۰۱)

❷ مشروطه کالا و متاعی و برانگ

در رویکرد دوم، مشروطه کالا و متاعی و برانگ و مغل مبانی شرعی و دینی تلقی می‌شود. در این نگاه که به سنت‌گرایان و مخالفان مشروطه تعلق داشت، مشروطیت چون غیر و ضدی علیه مذهب، شریعت و سلطنت تصور می‌شد. بنابراین پذیرش مشروطه به معنای از دست رفتن سنت و ضایع و تباه کردن سنت قدما می‌بود. رویکرد سوم، که مطلوب و مختار شیخ است، در عین بهره‌گیری از تجربیات مدرن و غربی‌ها، روح مشروطیت از دل سنت‌های اسلامی - ایرانی برآمده یا مخالفتی بنیادین با فرهنگ خودمان ندارد. مشروطه از نظر ثقه الاسلام ریشه در خاک وطن داشته و در طول هویت اسلامی - شیعی و ایرانی معنا پیدامی‌کند.

❸ شاخصه‌های مشروطه ایرانی

در رساله لالان، مولفه‌ها و شاخصه‌های مشروطه ایرانی در چند محور اصلی تبیین می‌شود که به اختصار عبارت‌اند از: ۱- مشروطه ایرانی تداوم مسیر و حرکتی است جهت حفظ میراث فرهنگی و شیعی. آغازگاه چنین میراثی، از عصر صفوی بوده است مشروطیت ایرانی از نظر ثقه الاسلام، جهاد روحانی و شرقی در جهت باز یابی هویت مذهبی و شیعی ماست. اهمیت عصر صفوی و مشروطیت را در تداوم آن میراث دیدن از نگاه اعتقادی، مکتبی و ملی ثقه الاسلام حکایت دارد. به بیان مرحوم ثقه الاسلام: «هان نمی‌گوییم که جهاد جسمانی کنیم، بلکه جهاد شرقی روحانی بنماییم و جهاد اکبر کنیم تا بتوانیم در آینه، حفظ استقلال خود را بنماییم و ناموس مذهبی و ملی خود را محافظت کنیم. آیا چاره آن جز مشروطه شدن دولت امری دیگر هست؟... آیا لازم نیست که در حفظ شرف مذهبی ایران که نتیجه زحمات علمای ربانی و پادشاهان صاحب قدرت است سعی نماییم و سلطنت شیعه را که به زور بازوی صفویه در ایران استقرار یافته مصون داریم.» (ص ۱۹). ۲- مشروطه ایرانی، حرکت در سیر مبارزات مردم ایران علیه تسلط و استیلاجویی بیگانگان و استعمارگران است. ثقه الاسلام با اشاره به قرار دادهای استعماری و امتیازهای خفت‌بار در عصر

ناصرالدین شاه، از مبارزات مردم در جنبش تنباکو یاد کرده و مشروطه ایرانی را مقابله با تسلط کافرین بر مسلمین و مصداق آیه شریفه «لن يجعل الله للكافرين على المؤمنين سبيلا» می‌داند. به تعبیر شیخ «آخ و افسوس که در استقراض بی‌جا و مسافرت‌های ناهنگام و خرج‌های لابالایانه گزاف و گرو گذاشتن گمرکات که معایب و مفسد شرعیه و ملکیه و پولتیکه‌اش هزاران هزار از رژی تنباکو بیشتر است سکوت شد... حالا عموم بر حقوق خود واقف شده و مانند مساله رژی نفع عاجل را به ضرر آجل نمی‌خواهند بفروشند.» (صص ۱۷-۱۶) مشروطه ایرانی مقابله با نفوذ و دخالت‌های اروپایی‌ها و فرنگی‌ها به ممالک اسلامی و از جمله ایران است. دلمشغولی اصلی در مشروطه ایرانی، حفظ استقلال مادی و معنوی ایران در مقابل اجانب است؛ اجانبی که در صدر خانه انداختن به مذهب اسلام هستند. از نظر ثقه الاسلام «فعلا که قوه جهاد ظاهری نداریم آیا واجب نیست که لااقل خندقی بر دور مملکت اسلامی بکنیم و در حفظ حصار اسلام با قوای معنویه خود بکوشیم؟ آیا لازم نیست که نظیر اسلحه مادی و معنوی خصم که فعلا اسباب غلبه و نفوذ ایشان است به حکم آیه شریفه «واعذوا لهم ما استطعتم من قوه و من رباط الخيل» تحصیل نماییم.» (ص ۱۵) در جای جای رساله لالان با توسل به آیات قرآن، مشروطه ایرانی تفسیر شده است. ۳- مشروطه ایرانی، محدود و مقید نمودن قدرت استبدادی و تمامیت خواهانه پادشاه و مهار اراده دلیخواهانه اوست. شیخ شهید در حوزه عرفی و امور عمومی، تفکیک قوا و توزیع قدرت را ممکن دانسته و جهت تحدید قدرت مطلقه و استبدادی، تاسیس دارالشوری و شور با عقلا و انما ملت را تجویز می‌کند. به بیان ایشان، مشروطه «محدود و مقید ساختن سلطنت حاضر و امنای ملت را بر آن ناظر گماشتن و تاسیس دارالشوری دادن و در امورات عرفیه با شور عقلا و انما راه رفتن و رشته امورات را از دست استبداد گرفتن است... اساس مشروطه منع اراده شاهانه و لزوم شوری است در امور عرفیه و مدار آن بر سه قوه است: قوه مقننه، قوه قضائیه، قوه مجریه و افتراق و امتیاز این سه قوه از همدیگر...» (صص ۲۳ و ۲۵)

